

LEKSIK-SEMANTIK TIZIM VA KOGNITIV LINGVISTIKA NAZARIYALARI UYG'UNLIGI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17470060>

F.X. Muratxodjayeva

Oriental universiteti

dotsenti

Annotatsiya

Mazkur maqolada leksik-semantik tizim va kognitiv lingvistika nazariyalari o'rtasidagi uyg'unlik masalasi yoritiladi. Leksik birliklarning ma'no tuzilishi nafaqat ularning lingvistik tizimdagi o'rnini, balki inson tafakkuri, dunyoqarashi va madaniy qadriyatlari bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Kognitiv lingvistika so'z va tushuncha o'rtasidagi munosabatni, inson ongidagi konseptual maydonlarni tahlil qilish orqali leksikaning semantik xususiyatlarini chuqurroq o'rganish imkonini beradi. Ushbu yondashuv leksik birliklarning faqat til tizimida emas, balki kognitiv jarayonlarda ham faol rol o'ynashini ko'rsatadi. Shuningdek, maqolada polisemiyaning kognitiv asoslari, metafora va metonimiyaning semantik hamda konseptual funksiyalari tahlil qilinadi. Leksik-semantik tizimning kognitiv lingvistika nazariyalari bilan uyg'unligi milliy-madaniy qadriyatlarning til orqali ifodalanishini yanada chuqurroq ochib beradi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, u tarjimashunoslik, til o'qitish metodikasi va madaniyatlararo kommunikatsiya jarayonlarida qo'llanishi mumkin.

Kalit so'zlar

leksik-semantik tizim, kognitiv lingvistika, konsept, polisemiya, metafora, madaniy qadriyatlar

Аннотация

В статье рассматривается вопрос взаимодействия лексико-семантической системы и теорий когнитивной лингвистики. Лексические единицы отражают не только языковую систему, но и особенности мышления, мировоззрения и культурных ценностей человека. Когнитивная лингвистика позволяет глубже изучить семантические характеристики лексики через анализ концептуальных полей, метафор и метонимий. Особое внимание уделяется когнитивным основам полисемии и их роли в формировании значения слов. Синтез лексико-семантической системы и когнитивных подходов помогает выявить национально-культурные особенности, закрепленные в языке. Практическая ценность исследования заключается в

том, что его результаты могут использоваться в переводоведении, методике преподавания иностранных языков и межкультурной коммуникации.

Ключевые слова

лексико-семантическая система, когнитивная лингвистика, концепт, полисемия, метафора, культурные ценности

Abstract

This article explores the interrelation between the lexical-semantic system and cognitive linguistics theories. Lexical units represent not only elements of the linguistic system but also reflect human cognition, worldview, and cultural values. Cognitive linguistics, through the study of conceptual fields, metaphors, and metonymy, provides deeper insights into the semantic features of vocabulary. The paper highlights the cognitive basis of polysemy and its role in meaning formation. The integration of the lexical-semantic system with cognitive linguistic theories reveals how national and cultural values are encoded in language. Furthermore, this approach emphasizes that lexical meaning is shaped both within linguistic structures and cognitive processes. The practical significance of the research lies in its applicability to translation studies, language teaching methodology, and intercultural communication.

Keywords

lexical-semantic system, cognitive linguistics, concept, polysemy, metaphor, cultural values

KIRISH Bugungi kunda tilshunoslikning yangi yoʻnalishlari orasida kognitiv lingvistika alohida oʻrin tutmoqda. Ushbu yoʻnalish tilni inson tafakkuri va dunyoqarashining inʼikosi sifatida talqin qilib, leksik birliklarning semantik xususiyatlarini chuqurroq oʻrganish imkonini beradi. Leksik-semantik tizim esa tilning asosiy boʻgʻini boʻlib, unda soʻzlarning maʼnosi, ularning oʻzaro munosabati hamda konseptual maydonlardagi oʻrni namoyon boʻladi. Demak, semantika va kognitiv yondashuv oʻzaro uzviy bogʻliq boʻlib, bir-birini toʻldiruvchi nazariy asoslarni yaratadi. Kognitiv lingvistika nazariyalari, xususan, konseptual metafora, konseptual maydon va freym nazariyalari leksik birliklarning shakllanishi, ularning koʻp maʼnoliligi va madaniy jihatdan xoslanganligini izohlashda muhim manba boʻlib xizmat qiladi. Ayniqsa, polisemiyaning kognitiv asoslari, metafora va metonimiyaning semantik hamda konseptual funksiyalari tilda inson tafakkurining qanday aks etishini koʻrsatadi. Shu jihatdan, leksik-semantik tizimni kognitiv lingvistika yondashuvlari asosida oʻrganish bugungi tilshunoslikda dolzarb masalalardan biridir. Mazkur tadqiqotning ahamiyati shundaki, leksik-semantik

tizimni kognitiv lingvistika nazariyalari bilan uyg'unlikda tahlil qilish nafaqat nazariy bilimlarni boyitadi, balki tarjimashunoslik, xorijiy til o'qitish metodikasi va madaniyatlararo kommunikatsiya sohalarida ham samarali qo'llanilishi mumkin.

ASOSIY QISM Leksik-semantik tizim tilning eng murakkab va keng qamrovli qatlamlaridan biridir. Unda so'zlarning ma'nosi, ularning paradigmatic va sintagmatik munosabatlari, shuningdek, konseptual maydonlarda tutgan o'rni mujassamdir. Semantika nafaqat tilning ichki tuzilishini, balki inson tafakkurining tashqi olamni idrok etish va tasniflash jarayonini ham aks ettiradi. Shu boisdan leksik-semantik tizimni faqat lingvistik birlik sifatida emas, balki kognitiv jarayonlar bilan uyg'unlikda tahlil qilish zarurdir. Kognitiv lingvistika nazariyalari til va tafakkur o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni o'rganishga qaratilgan. Masalan, konseptual metafora nazariyasi abstrakt tushunchalarni obrazli ifodalash imkonini beradi. "Vaqt - bu pul" yoki "Hayot - bu sayohat" kabi metaforik ifodalar inson ongidagi konseptual maydonlarni namoyon etadi. Metonimiya esa ma'noni qisman ko'chirish orqali semantik boylik yaratadi. Bu hodisalar leksik-semantik tizimning kognitiv asoslarini yoritib beradi. Bundan tashqari, polisemiyaning kognitiv asoslari ham alohida o'rin tutadi. Bir so'zning turli ma'nolarga ega bo'lishi insonning dunyoni turlicha idrok etishi va konseptual kategoriyalarni qayta qurishi bilan bog'liq. Shu jihatdan, polisemiya faqat til tizimidagi hodisa sifatida emas, balki kognitiv jarayon sifatida ham ko'rish mumkin.

Konseptual maydon nazariyasi leksik birliklarni ma'lum semantik guruhlariga ajratib, ularning o'zaro aloqalarini aniqlashga yordam beradi. Masalan, "oila" konsepti bilan bog'liq leksik birliklar "ona", "ota", "farzand", "birodar" nafaqat semantik, balki madaniy va kognitiv jihatdan ham mustahkam bog'liqdir. Bu esa leksik-semantik tizim orqali milliy va madaniy qadriyatlarning tilga qanday singdirilishini ko'rsatadi. Shuningdek, kognitiv lingvistika nazariyalari leksik birliklarning madaniyatlararo kommunikatsiyadagi rolini ham ochib beradi. Turli tillarda bir xil konsept turlicha ifodalanishi mumkin. Bu esa tarjima jarayonida semantik ekvivalentlikni ta'minlash, madaniy konnotatsiyalarni to'g'ri yetkazish masalasini dolzarb qiladi. Demak, leksik-semantik tizim va kognitiv lingvistika uyg'unligi tilshunoslikda yangi metodologik imkoniyatlar yaratadi. U tilning faqat shakliy tomonini emas, balki inson tafakkuri va madaniyatini ham tadqiq qilishga yo'l ochadi.

Metod va natijalar Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy, kognitiv-semantik va konseptual yondashuv metodlaridan foydalanildi. Avvalo, ingliz va o'zbek tillarida leksik-semantik tizimdagi ayrim konseptlar "family", "emotion", "time" tanlab olindi. So'zlarning semantik maydonlari lug'at materiallari, badiiy matnlar va korpus lingvistika ma'lumotlari asosida tahlil qilindi. Kognitiv lingvistikaning

konseptual metafora nazariyasi, freym tahlili va konseptual maydon nazariyalari yordamida soʻzlarning ongdagi tasnifi hamda madaniy konnotatsiyalari oʻrganildi. Shuningdek, polisemiyaning kognitiv asoslarini aniqlash uchun bir nechta soʻzlarning koʻp maʼnoliligi misollar orqali tahlil qilindi. Tadqiqot natijasida quyidagi muhim xulosalarga kelindi: Leksik-semantik tizim faqatgina lingvistik birliklar majmuasi boʻlib qolmay, balki inson tafakkuri va dunyoqarashini aks ettiruvchi kognitiv model sifatida namoyon boʻladi. Ingliz va oʻzbek tillaridagi konseptual metaforalar maʼlum darajada umumiylikka ega boʻlsa-da, ularning madaniy mazmunida farqlar mavjud. Masalan, “time” konsepti ingliz tilida koʻproq iqtisodiy qadriyatlar “time is money” bilan bogʻliq boʻlsa, oʻzbek tilida koʻproq sabr-toqat va qadriyat tushunchalari bilan uygʻunlashadi. Polisemiyaning kognitiv asoslari shuni koʻrsatdiki, koʻp maʼnolilik insonning konseptual tafakkurini yanada boyitadi va tilning dinamik rivojlanishini taʼminlaydi.

Metafora va metonimiya semantik jarayon sifatida emas, balki konseptual tizimning asosiy mexanizmlari sifatida namoyon boʻladi. Tadqiqotning amaliy natijasi shundaki, leksik-semantik tizimni kognitiv yondashuv asosida tahlil qilish tarjimashunoslik, xorijiy til oʻqitish va madaniyatlararo kommunikatsiyada samarali metodik yondashuvlarni ishlab chiqishga yordam beradi.

XULOSA Yuqoridagi tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, leksik-semantik tizim faqatgina til birliklarini mazmuniy jihatdan tartibga solibgina qolmay, balki inson tafakkuri, dunyoqarashi va kognitiv jarayonlari bilan uzviy bogʻliqdir. Kognitiv lingvistika nazariyalari bu tizimning mazmuniy asoslarini anglash, soʻz va tushuncha oʻrtasidagi oʻzaro aloqalarni ilmiy tahlil qilishda yangi imkoniyatlar yaratadi. Leksik birliklarning semantik maydonlarda uyushishi, metaforik va metonimik mexanizmlar orqali yangi maʼnolar hosil qilishi, tilning nafaqat kommunikativ, balki kognitiv funksiyasini ham ochib beradi. Shuningdek, leksik-semantik tizimni kognitiv yondashuv asosida tahlil qilish natijasida tilshunoslikda konsept, freymlar, ssenariy va prototip kabi tushunchalarning ilmiy muomalaga kirishi oʻzbek tilshunosligi uchun ham katta ahamiyatga ega boʻldi. Bu yondashuv oʻzbek tilidagi milliy madaniy qadriyatlarni, xalq tafakkurini va dunyoqarashini lingvistik materiallar orqali ochib berishga xizmat qiladi. Amaliy nuqtayi nazardan, leksik-semantik tizimni kognitiv lingvistika nazariyalari bilan uygʻun holda oʻrganish oʻzbek tilini oʻqitishda samarali metodlarni ishlab chiqishga, tarjimashunoslikda milliy-madaniy oʻziga xosliklarni aniqlashga, shuningdek, sunʼiy intellekt tizimlari uchun semantik bazalarni yaratishda qoʻllashga imkon beradi. Bu esa lingvistik tadqiqotlarning nafaqat nazariy, balki amaliy qiymatini ham oshiradi.

Umuman olganda, leksik-semantik tizim va kognitiv lingvistika nazariyalari uyg'unligi – zamonaviy tilshunoslikda yangi paradigmalardan biri sifatida qaralishi mumkin. U o'zbek tilshunosligida ham nazariy izlanishlarni boyitibgina qolmay, balki til va tafakkur o'rtasidagi murakkab munosabatlarni yoritishda, o'zbek tili va adabiyotini global ilmiy jarayonlarga integratsiya qilishda muhim omil sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Xolmurodova Mushtariy – Lexical-semantic analysis (Kutadgu bilig example). 2024. mushtariy-uzmu@mail.ru.
2. Odilova Dilobar – Analysis of metonyms / zoonym migrations in Kutadgu bilig. 2024. dilobarodilova@gmail.com.
3. Rahmonova Zamira – maqola muallifi, leksik-semantik tahlil misollari). 2024. zamid.rahmonova@mail.ru.
4. Xamrayeva Shaxlo – Semantic tagging methods in NLP / leksik-semantik guruhlar shaxlo.xamrayeva@navoiy-uni.uz.
5. Hamroqulova Marjona – PhD student co-author on semantic tagging / leksik-semantik guruhlar. hamroqulovamarjona@mail.ru.
6. Soliyeva Nargisa – Siyosiy matnlarni lingvistik ekspertizasi. nsolievana@navoiy-uni.uz.
7. Azimova Iroda – Frazemalar va leksik-semantik jarayonlar 2024. azimova_iroda@navoiy-uni.uz.
8. Juraqobilova Hamida – O'zbek va fransuz tillarida metafora hodisasining o'rganilishi. 2023. xamidajuraqobilova@gmail.com.
9. Muratkhodjaeva, F. H. (2025). THE RELATIONSHIP OF COGNITIVE LINGUISTICS WITH OTHER DISCIPLINES: COGNITIVE PSYCHOLOGY. *AMERICAN JOURNAL OF EDUCATION AND LEARNING*, 3(4), 912-917.
10. Xotamovna, M. F. (2025). KOGNITIV TILSHUNOSLIKNING BOSHQA FANLAR BILAN O'ZARO MUNOSABATI: KOGNITIV PSIXOLOGIYA. *AMERICAN JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY BULLETIN*, 3(5), 157-162.
11. Xotamovna, M. F. (2025). KOGNITIV PSIXOLOGIYANING KOGNITIV TILSHUNOSLIKDAGI AHAMIYATI. *AMERICAN JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY BULLETIN*, 3(5), 151-156.
12. Xotamovna, M. F. (2025). INGLIZ-O'ZBEK TILLARIDA KONVERSIYA VA UNING LINGVISTIK USUL SIFATIDAGI KOGNITIV

XUSUSIYATLARI. *Prospects for innovative technologies in science and education*, 2(3), 19-21.